

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ІМПІЧМЕНТУ У ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВАХ

Досліджуються основні етапи становлення та розвитку інституту імпичменту, аналізуються причини появи та введення у конституційне законодавство більшості зарубіжних держав цього правового явища, а також окреслюються специфічні риси, притаманні процедурі імпичменту.

Ключові слова: імпичмент, ісангелія, інститут імпичменту, відповідальність вищих посадових осіб.

Исследуются основные этапы становления и развития института импичмента, анализируются причины появления и введения в конституционное законодательство большинства зарубежных государств этого правового явления, а также определяют специфические черты, присущие процедуре импичмента.

Ключевые слова: импичмент, исангелия, институт импичмента, ответственность высших должностных лиц.

In this article the main stages of formation and development of the impeachment are investigated, the causes of and input into the constitutional law of most foreign countries this legal phenomenon are analyzed and specific features inherent in the process of impeachment are delineated.

Key words: impeachment, eisangelia, Institute of impeachment, the responsibility of senior officials.

Останнім часом ми частіше й частіше звертаємося до нашої історії, і цей інтерес можна досить легко пояснити. Для того, щоб розкрити сутність відповідного явища, важливо його розглянути щодо того, як це явище виникло, розвивалося і чим воно є на сучасному етапі. Історико-правовий підхід при дослідженні та аналізі інституту імпичменту як важливого засобу стримування і протидії об'єктивно необхідний. Імпичмент є одним з механізмів контролю за діяльністю вищих посадових осіб, як конституційно-правове явище розкриває природу і потребу юридичної відповідальності керівників, які покликані утверджувати конституційну законність у публічній сфері, а не вчиняти різного роду правопорушення, в тому числі й злочини. В Україні інститут імпичменту є новим. Це здебільшого і пояснює наявні суттєві упущення при врегулюванні цієї процедури на практиці. Безперечно, зміст імпичменту повинен відповідати загальним вимогам юридичної відповідальності, гарантувати об'єктивність процесу, сприяти мирному вирішенню конституційних конфліктів. А це вимагає уважного наукового дослідження цієї процедури від зародження до сучасної практики. І лише такий ґрунтовний аналіз може дати результати і запропонувати нові рішення сучасних проблем науки конституційного права в окресленій галузі.

Маємо констатувати, що інтерес до вивчення інституту імпичменту зумовлюється активізацією останніми роками спроб застосування цієї процедури щодо глав деяких держав, що свідчить про теоретичну та практичну актуальність феномену імпичменту. У низці праць вчені-конституціоналісти досліджуваний інститут розглядають через його фактичне місце, а також нормативне призначення у механізмі здійснення державної влади (зокрема, це праці М. Баглая, Л. Ентіна, М. Сахарова, В. Чиркіна). Інші вчені, переважно представники англосаксонської політико-правової школи, акцентують увагу на прецедентній практиці, не вдаю-

чись до глибокого прикладного аналізу практики застосування цього інституту. Окремі західні дослідники вважають за достатнє вказати на ряд американських прецедентів (зокрема, М. Ломаск, П. Хоффер, Д. Сміт). Серед українських науковців даний конституційно-правовий інститут розглядався у працях В. Шаповала, О. Мельника, М. Оніщука, Р. Павленка, Н. Самуїлика тощо. На окрему увагу заслуговує колективна праця І. Кресіної, А. Коваленко, С. Балана «Інститут імпічменту: Порівняльний політико-правовий аналіз», у якій проведено порівняльне дослідження інституту імпічменту в зарубіжних державах. Проте, незважаючи на підвищений інтерес та увагу до інституту імпічменту політиків та науковців, усе ж нині бракує публікацій, які досліджували б інститут імпічменту в історико-правовому аспекті.

Інститут імпічменту має досить довгу історію формування, що пояснюється усвідомленням людини важливості існування такого інституту і, відповідно, його ретельною розробкою. Зауважимо, що цей інститут конституційного права у різних державах виник в різні часи та в неоднакових історичних умовах, що істотно впливає на нинішнє його наповнення, однак у будь-якому разі саме за допомогою цього інструменту можна забезпечити вищі органи державної влади від свавілля і зловживання владою. Зрозуміло, що за весь період свого існування він зазнав деяких змін, трансформувався і не завжди трактується з тієї позиції, відповідно до якої був запроваджений: історично інститут імпічменту виник як функціональний замітник парламентської відповідальності уряду в президентській республіці. Нині даний інститут пов'язують насамперед з главою держави. Імпічмент утворює самостійний інститут конституційного права, являє собою сукупність правових норм, що визначають підстави імпічменту, його механізм і конституційно-значимі наслідки примусового усунення від посади. Він є найбільш пристосованим до держав, що мають республіканську форму правління. У країнах з парламентською формою правління імпічмент поступається місцем політичній відповідальності, а у президентських та напівпрезидентських республіках є невід'ємним елементом «системи стримувань і противаг».

Термін «імпічмент» походить від латинського *«impedio-are»*, що означає «захоплювати» або «влучувати», і має певний аналог у сучасних французькій та англійській мовах – дієслова *«empêcher»* (запобігати) та *«impede»* (перешкоджати) відповідно. Окремі джерела зазначають, що цей термін походить від лат. *«impius»*, що означає нечестивий, злочинний, мерзотний. У період середньовіччя відомі етимологи також пов'язували це слово (щоправда, помилково) з похідним від латинського *«imperete»* (атакувати)¹. Та все ж загалом словосполучення поняття «імпічмент» вельми різноманітне. В кожній країні цінність імпічменту розуміється по-своєму. Таке різноманітне тлумачення пояснюється тим, що процедура імпічменту в окремих державах істотно відрізняється, застосовується щодо різних суб'єктів і має значно більше відмінностей, ніж загальних рис. Тому варто звернутися до витоків даного правового феномену.

Окремі дослідники стверджують, що імпічмент виник ще в Античній Греції у вигляді так званого процесу *«eisangelia»*², особливого виду процесу, в ході якого поза чергою розглядалися справи про злочини проти держави, антидемократичні змови, з приводу яких вносилися «надзвичайні заяви». Суд був відкритим і привселюдним. Ареопаг мав право відсторонити від посади будь-якого державного чиновника, чий дії завдавали шкоди державі. На цьому процесі могли бути присутні не лише афіняни, але й приїжджі з інших держав. Рішення приймалося

таємним голосуванням, простою більшістю голосів. Воно було остаточним і не підлягало оскарженню³. Такий процес досить віддалено нагадує імпічмент. Однак повністю заперечувати те, що така процедура створила певне підґрунття для появи у майбутньому імпічменту немає сенсу.

Інші літературні джерела зауважують, що процедура, що слугує прототипом сучасного імпічменту, з'явилася в Англії наприкінці XIV століття – парламент, намагаючись підпорядкувати своєму контролю державне управління, запровадив дану процедуру. Вона полягала в порушенні Палатою общин перед Палатою лордів, як вищим судом, обвинувачення проти тієї чи іншої посадової особи короля в зловживанні владою, тоді як раніше це право було виключною компетенцією короля⁴. Нормативне закріплення дана процедура отримала при прийнятті угоди між парламентом і королем від 1338 р. і полягала в тому, що будь-хто з королівських міністрів міг бути усунений з посади за вчинення «тяжких злочинів та проступків». У 1376 р. дана процедура була застосована так званим «Хорошим парламентом» проти барона Вільяма Латімера – його було не тільки позбавлено титулу Червоного барона Латімера, а й засуджено до тривалого тюремного ув'язнення⁵. Процедура імпічменту була застосована 1386 р. щодо королівського канцлера Майкла де ля Поула, графа Саффолка, якого звинуватили в порушенні обіцянки перед парламентом підготувати та довести до вигляду офіційного парламентського акта письмову пораду комітету дев'яти лордів щодо поліпшення становища короля і королівства, а також у невмінні витратити кошти, направлені парламентом для викупу міста Гент, через що воно було для Англії втрачено⁶. У цілому, як зазначається у юридичній літературі, протягом дії цієї конституційної угоди в Англії зворот «тяжкі злочини та проступки» використовувався протягом 400 років у процедурах імпічменту в парламенті, причому інколи звинувачення були пов'язані з простими правопорушеннями, інколи – не лише з ними. Крім того, на практиці мали місце випадки осуду в порядку імпічменту навіть осіб, що не перебували на державній службі. Тут потрібно звернути увагу на те, що в різних джерелах по-різному розуміється процедура імпічменту в Англії того часу. Одні дослідники стверджують, що імпічмент склався в середньовічній Англії як кримінальний процес, що застосовувався парламентом проти урядових чиновників, у результаті якого винні особи мали або сплатити штраф, або засуджувалися до тюремного ув'язнення чи ж до страти⁷. Інші вказують, що імпічмент навіть у ті часи, незважаючи на нормативне закріплення, мав політичний характер з огляду на підстави його застосування, а статті обвинувачення проти посадових осіб корони мали, як правило, *індивідуальний характер*. Іноді підстава імпічменту могла бути сформульована у такий спосіб – обдарованість міністрів у винайденні засобів розширення королівської влади. У цілому ці звинувачення парламент формулював у різний спосіб. Бралися до уваги і посада обвинуваченого, і політична ситуація в країні, і розстанова сил у протистоянні між парламентом та королем. Тому, на думку цих дослідників, на перших етапах застосування процедури імпічменту політична складова відповідальності виразно домінувала над правовою⁸. У цьому зв'язку маємо погодитись із І. О. Кресіною, А. А. Коваленко та С. В. Баланом, які пояснюють такий стан речей існуванням двох тлумачень фрази «тяжкі злочини та проступки»⁹. Перше – особливе твердження про погану поведінку (службовий злочин), спрямовану на підрив державної влади (неправильне використання фондів, службової влади, нехтування розпорядком роботи, посягання на прерогативи парламенту, корупція і зловживання довірою). Друге тлумачення застосовувалося до парламентських імпічментів; воно не мало

коренів у звичайному кримінальному законі, й особливі твердження про службовий злочин у межах даного тлумачення не обов'язково обмежувалися звичайним правом або закріпленими у правових нормах діяннями, які вважаються правопорушеннями та злочинами. Поняття «тяжкі злочини та проступки» не було чітко визначеним і це давало змогу парламенту користуватися механізмом імпічменту для задоволення власних політичних амбіцій у тій чи іншій ситуації.

У середньовічні часи британська модель імпічменту зазнала деяких змін. З початку заснування даного інституту Палата лордів ухвалила, що імпічмент може застосовуватися тільки до перів (дворян), і дворянство може піддавати цій процедурі собі рівних у парламенті, а Палата общин не могла використовувати цю процедуру – процес щодо членів Палати общин відбувався у суді присяжних. Проте в 1681 р. Палата общин прийняла резолюцію, відповідно до якої члени цієї палати могли використовувати процедуру імпічменту до будь-якої посадової особи в країні.

Відомо, що протягом періоду з 1620 р. до 1649 р. понад 100 процедур імпічменту було порушено Палатою общин. У 1677 р. Палата общин використала процедуру імпічменту щодо першого королівського міністра графа Денбі за переговори про союз з королем Франції, проте Палата лордів відмовилася засудити Денбі, хоча його й змістили з поста і на п'ять років ув'язнили в Тауері¹⁰. Цікавим є і той факт, що такий вид відповідальності був застосований і до першого генерал-губернатора Індії Уорена Гастінгса. Сталося це у 1786 р., проте закінчилося у 1795 р. Гастінгс звинувачувався у поганому управлінні Індією, «тяжких злочинах та проступках», корупції при виконанні службових обов'язків і жорстокості щодо населення Індії. У 1701 р. законом про престолонаслідування було встановлено, що міністри несуть відповідальність за всі дії короля. Тобто король може як і раніше діяти за порадою своїх міністрів і є політично нейтральним. Проте, хоч процедура імпічменту була законодавчо закріплена, її характер не є суто правовим. Адже підстави до притягнення до відповідальності мали суто політичний характер. З розвитком доктрини про відповідальність міністрів у XIX столітті потреба процедури імпічменту поступово відпадає. Саме тому востаннє даний вид відповідальності був застосований у 1806 р. щодо лорда Мелвіна¹¹. Так, з часом, коли в межах парламентської системи виникла політична відповідальність уряду перед представницьким органом, інститут імпічменту втратив свою актуальність і став застосовуватись досить рідко¹².

Вже з кінця XVIII століття інститут імпічменту поширився в усьому світі. З британської практики та законів даний інститут перейшов до США, де він законодавчо був закріплений у Конституції США 1787 р. В конституційному закріпленні інституту імпічменту в США використано британські формулювання «державна зрада», «тяжкі злочини та проступки» (розділ 4 ст. II Конституції США)¹³. Однак таке законодавче закріплення не відразу набуло такого вигляду. Звичайно, у США імпічмент також має свою передісторію. Питання введення інституту імпічменту до Конституції США супроводжувалося досить гарячими дебатами та дискусіями. Спочатку автори американської Конституції вбачали в ньому не стільки засіб покарання правопорушників, скільки засіб впливу на порушників встановленого державного порядку. Далі, коли робота над текстом наближалася до завершення, делегат від Вірджинії Джордж Мейсон звернув увагу на те, що імпічмент посадових осіб передбачений лише за хабарництвом і за

державну зраду, тобто за такі злочини, що не можуть викликати сумніву. Але, як говорив Мейсон, є й інші проступки, за які посадові особи мають бути усунені від посади. Він запропонував додати до зради і хабарництва «погане управління», але більшість делегатів конвенту не погодилися з цим, вказавши на невизначеність поняття. В результаті тривалих дискусій та обговорень на основі пропозиції Мейсона до зради і хабарництва додали «інші важкі злочини і проступки», не розшифрувавши при цьому, що конкретно мається на увазі¹⁴. Як наслідок, у Конституції США з'являється таке формулювання: «Президент, віце-президент і всі цивільні посадові особи Сполучених Штатів можуть бути усунені з посади після засудження в порядку імпічменту за державну зраду, хабарництво або інші тяжкі злочини та проступки» (*The President, Vice President and all civil Officers of the United States, shall be removed from Office on Impeachment for, and Conviction of, Treason, Bribery, or other high Crimes and Misdemeanors*)¹⁵. Суть даного інституту полягала у висуванні нижньою палатою обвинувачень перед сенатом проти посадової особи (судді, губернатора і деяких інших осіб, у тому числі й президента). Верхня палата тут виступає як судова інстанція, і президент не має права помилування за рішенням сенату.

Вперше в історії США імпічмент було оголошено політику в 1797 р. Нижня палата Конгресу прийняла рішення про оголошення недовіри сенатору штату Теннессі Вільяму Бланту, якого звинувачували в шпигунстві на користь Бразилії і у вербуванні в цьому зв'язку індіанців. Щодо президентів, то за всю історію Сполучених Штатів Америки лише два президенти були піддані імпічменту Палатою представників, однак пізніше виправдані Сенатом – Е. Джонсон у 1868 р. (справа про незаконну відставку військового міністра) та Б. Клінтон у 1998 – 1999 роках (справа про неправдиві показання і перешкодження правосуддю у зв'язку з випадком з Монікою Левінські)¹⁶. Підставою для імпічменту Е. Джонсона стало таке. У 1867 р. американський парламент прийняв спеціальний закон, яким Президент зобов'язаний був не тільки призначати, а й звільняти вищих посадових осіб лише за згодою Сенату. Президент Е. Джонсон розцінив це як замах на його невід'ємне право звільняти членів своєї адміністрації та демонстративно відмовився дотримуватися цього закону. У тому ж році він на порушення положень цього закону про тривалість перебування на посаді звільнив військового міністра Е. Стентона, у результаті чого виникла гостра конфронтація між Президентом і Конгресом. Тоді вперше в історії США в Конгресі була задіяна процедура імпічменту щодо Президента (24 лютого 1868 р.). При голосуванні в Сенаті не вистачило лише одного голосу для того, щоб усунути Е. Джонсона. В результаті Президенту США вдалося відстояти своє право глави виконавчої влади на звільнення призначених ним міністрів. Цікавим є той факт, що через більш як півстоліття – у 1926 р. – Верховний Суд США визнав закон 1867 р., що став підставою для застосування імпічменту, таким, що суперечить Конституції США. У 1974 р. була ще одна спроба притягнути до відповідальності Президента у порядку імпічменту за справу Уотергейта. Ним став Р. Ніксон, однак він подав у відставку раніше, ніж питання було вирішено Сенатом. Вочевидь, рішення могло бути обвинувальним. Імпічмент також висувався декілька разів проти американських чиновників нижчого рівня та суддів.

У подальшому досвід США був запозичений іншими державами з республіканською формою правління, де інститут імпічменту запроваджувався передусім щодо глави держави. На сьогодні конституції лише небагатьох держав

(наприклад, Естонії, Узбекистану) не передбачають імпічменту президента.

Протягом кінця XIX – початку XX століття за даними, які наводить В. Є. Чиркін, процедура імпічменту була доведена до кінця лише кілька разів – у країнах Латинської Америки, Індонезії, Філіппінах, а також в Азербайджані¹⁷. Наприкінці XX ст. можна говорити про другу хвилю спроб реалізації імпічменту. Так, у 1993 р. Президент Венесуели К. Перес був звинувачений у корупції. Тільки за рік до цього країна пережила дві спроби військового перевороту. Чергова масштабна криза спіткала країну в період президентства К. Переса. Внутрішньополітичний стан країни погіршувався з дня на день – жорстка неоліберальна програма модернізації, що проводилась кабінетом тодішнього Президента призвела до різкого падіння рівня життя венесуельців. На цьому фоні корумпованість політичних еліт та їх очевидна нездатність вирішити назрілі соціально-економічні проблеми викликала ненависть не тільки у пересічних громадян, а й у депутатів. У таких умовах механізм імпічменту спрацював – К. Перес позбувся своєї посади. Щодо європейської практики застосування імпічменту, то вперше на терені пострадянських держав даний вид відповідальності було застосовано до Президента Литви Р. Паскаса (це єдиний приклад вдалого застосування процедури імпічменту в Європі). Обвинувачення щодо нього були досить розмитими і базувались лише на усних поясненнях, однак це не перешкодило усунути главу держави з посади в порядку імпічменту. Висновки «обвинувачувальної комісії» були зачитані парламенту головою цієї комісії Ю. Сабатаускасом. У документі зазначалося, що комісія погодилася з усіма шістьма пунктами обвинувачень, які інкримінувалися Р. Паскасу, і рекомендувала розпочати процедуру імпічменту. Звіт комісії обсягом понад 100 сторінок, не враховуючи додатків, зводився до висновку, що Президент порушив присягу і конституцію. Місцеві політологи розходилися в прогнозах результатів імпічменту, однак більшість, яка вважала, що імпічмент все ж таки відбудеться не на користь президента, виявилася правою. Проте окремі спроби зазнали фіаско. Так, 19 квітня 2007 р. парламент Румунії оголосив імпічмент Президенту Т. Бесеску. Причиною такого обвинувачення стали висновки спеціальної парламентської комісії, яка виявила, що у своїх діях глава Румунської держави «перевищив повноваження, надані йому Конституцією держави». При необхідних 235 голосах за імпічмент проголосували 332 депутати і сенатори. 19 травня 2007 р. у Румунії було проведено референдум щодо відставки Президента. Однак за його результатами Т. Бесеску все ж не було усунуто з посади (проти цього проголосувало 75 % жителів). Незважаючи на те, що процедура імпічменту досить рідко ініціюється і доводиться до кінця, як вірно зазначається в літературі, «ефективність імпічменту слід оцінювати не стільки частотою, скільки реальною можливістю і доцільністю в його використанні»¹⁸. Слід зауважити, що нині змінились акценти в правовій природі імпічменту – відтепер він означає особливу процедуру відсторонення від посади¹⁹. Соціально-правове призначення інституту імпічменту на сучасному етапі розвитку державності не вичерпується лише розумінням його як одного з елементів механізму стримувань та противаг. Як показала практика, під час проведення процедури імпічменту можуть бути виявлені не тільки ознаки злочинних діянь урядовців, а й обставини, що є причиною неефективного державного управління. Так, під час імпічменту Президента США Р. Ніксона спеціальна комісія сенату звернула увагу уряду та громадськості на серйозні недоліки в галузі дотримання державними службовцями норм етики державного управління, які, зокрема, і стали одним із

важливих чинників, що викликали «Уотергейт», та запропонувала конкретні заходи щодо недопущення у майбутньому подібних явищ²⁰.

Проведений аналіз виникнення і розвитку інституту імпичменту в зарубіжних державах дозволяє окреслити ряд *специфічних рис*, притаманних цьому правово-явищу. **Імпічмент** – це: 1) елемент системи контролю за діяльністю тієї чи іншої посадової особи; 2) важливий винятковий засіб впливу на вищих посадових осіб; підтвердженням цієї тези є політична практика ряду зарубіжних країн, де випадки усунення вищих посадових осіб від посади шляхом процедури імпичменту зустрічаються вкрай рідко; 3) особлива процедура; підставами притягнення до відповідальності є вчинення державної зради та інших злочинів; 4) процедура, яка застосовується не тільки за конкретними підставами, а й порядком, чітко визначеним на законодавчому рівні, і направлена на дострокове припинення повноважень вищих посадових осіб, яка тільки ззовні нагадує судову (тому її іноді в юридичній літературі визначають як квазісудову). У становленні та розвитку даного інституту конституційного права можна виділити кілька **етапів**, які мають свої особливості як щодо нормативного закріплення, так і практики реалізації цієї процедури: *I етап* – XIV – XVII ст. – поява прототипу імпичменту в Англії як засобу контролю за діями короля з деяких особливо важливих питань шляхом усунення з посади королівських міністрів та анулювання наказів, виданих королівськими фаворитами; *II етап* – кін. XVII – поч. XVIII ст. – характеризується зміною британської моделі імпичменту, що полягало у розширенні кола осіб, щодо яких міг бути можливим імпичмент, причому ця процедура мала суто політичний характер; *III етап* – кін. XVIII ст. – 80-ті рр. XX ст. – характеризується поширенням інституту імпичменту в усьому світі та появою так званої американської моделі імпичменту, яка тільки частково запозичує досвід Англії, в цілому надає цій процедурі правового характеру; *IV етап* – кін. XX ст. і триває нині, характеризується впровадженням даного інституту конституційного права у деяких пострадянських країнах та модернізацією сучасного конституційного законодавства про імпичмент у ряді зарубіжних країн із врахуванням позитивного досвіду провідних демократичних держав світу.

Отже, з історичного експерсу виникнення імпичменту можна зрозуміти, що шлях становлення і утвердження цього правового феномену є довготривалим і непростим. Але у будь-якому разі зрозуміло, що імпичмент – це обов'язково виняткова процедура, поява якої не випадкова, адже розвиток держави та її інститутів вимагав появи механізму контролю за діями вищих органів державної влади аби забезпечити їх від зловживань владою. Нині імпичмент є інститутом розподілу влад і найбільш типовим показником правової держави, адже не випадково у авторитарних державах цей інститут як такий відсутній. Насамкінець підкреслимо, що питання застосування імпичменту потребує ще довгих років досліджень не лише з точки зору історії, а й майбутнього.

1. *Impeachment Process* [Електронний ресурс] / Kulbhushaan Raghuvanshi // Режим доступу: <http://www.buzzle.com/articles/impeachment-process.html> 9. U.S. Constitution Online [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.usconstitution.net/const.html#A2Sec4>. 2. *Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В.* Інститут імпичменту: порівняльний політико-правовий аналіз.– К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – С. 8. 3. *Балух В. О.* Історія Античної цивілізації: У 3 т. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2007. – Т. 1: Стародавня Греція: Підручник. – С. 204. 4. *Страхов М. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей

вищих закладів освіти] / Микола Миколайович Страхов – Харків: Право, 2001. – С. 98.

5. *Impeachment Process* [Електронний ресурс] / Kulbhushaan Raghuvanshi // Режим доступу: <http://www.buzzle.com/articles/impeachment-process.html>.

6. *Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В.* Інститут імпичменту: порівняльний політико-правовий аналіз.– К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – С.9.

7. *Дзидзоев Р. М.* Інститут імпичменту в Росії. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 4-5.

8. *Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В.* Інститут імпичменту: порівняльний політико-правовий аналіз.– К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – С.10.

9. Там само. – С. 12.

10. *Андерхилл Д.* Політика. Толковий словарь. [Електронний ресурс]. Общая редакция: д. э. н. Осадчая И.М. – М.: ИНФРА-М, Издательство "Весь Мир", 2001. // Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/65/Импичмент>.

11. *История возникновения импичмента* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.impeachment.ru/c/>.

12. *Парламенты.* Сравнительное исследование структуры и деятельности представительных учреждений 55 стран мира / Под ред. Амеллер М.. – М.: Прогресс, 1967. – С. 445.

13. *Конституция Соединенных Штатов Америки (1787 г.)* // Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд. В. О. Ріяка, К. О. Закоморна. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – С. 17.

14. *Лазарев А.* Заслужил ли импичмент Президент Клинтон? / Александр Лазарев // Журнал «Вестник» № 20 (357) от 29 сентября 2004 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vestnik.com/issues/98/0929/win/lazarev.htm>.

15. *Article II / U.S. Constitution* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.cornell.edu/constitution/articleii>.

16. *История возникновения импичмента* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.impeachment.ru/c/>.

17. *Чиркин В. Е.* Современное государство: Монография / В. Е. Чиркин. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 356.

18. *Мельник О.* Імпичмент Президента. Можливість і доцільність // Віче. – 2000. – № 2. – С. 150-155.

19. *Афанасьева И. А.* Импичмент в конституционном механизме США: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1982. – С. 9-10.

20. *Классики теории государственного управления: американская школа* / Под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – С. 474.